

קראי מדמשק מן המאה הי"ג על זקני לשון הקודש

יוסף יהלום

א. רשימת זקני לשון הקודש

הרשימה המפורסמת של זקני לשון הקודש וחיבוריהם של ר' אברהם אבן עזרא הייתה בעיניו בוודאי מעין הצהרת נאמנות לחכמי הלשון קודמיו שיצרו בעיקר בערבית, ואשר בחיבוריהם השתמש לצורך החיבור העברי שלו, ספר מאזנים. הספר נכתב ברומא בשנת 1140, כאשר שהה המחבר בתחנה הראשונה של נדודיו בקרב קהילות אירופה שהערבית לא הייתה לשונם. בסוף הרשימה הוא אף מציין במפורש עבור קהלו האיטלקי, דובר העברית: וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים (ערבית) לבד מהמחברות (המילון הנודע, מחברת מנחם) והשירה ('אתן לאלו עז' על הלשון העברית לגבירול) והאגרון (מילונו של סעדיה גאון בנוסחו הראשון).¹ מסתבר שהצגת גדולי המקצוע הייתה לאופנה מסוימת בפתיחת ספרי דקדוק.

בראש העתקה של ספרי ר' יהודה חיוג' בתרגום ר' משה אבן ג'קטילה שנעשתה בקושטא בשנת 1600, מביא חזקיה רומאן: 'זכרון הספרים אשר חברו המדקדים בדקדוק הלשון העברי מזמן ר' יהודה חיוג' בעל הספר עד הנה משך שבע מאות ושלישים שנה'. חלקה הראשון של הרשימה מבוסס על רשימת זקני לשון הקודש של ר' אברהם אבן עזרא, הפותחת בסעדיה גאון, ראש המדברים בכל מקום, וחותמת בדמות מן המחצית השנייה של המאה הי"א: 'ר' לוי ו' אלטבאן ממדינת סרקסטה פתח ס' המפתח'. מיד אחר כך בא ברשימת חזקיה רומאן זכר מקורו:

* להפניות בנוף המאמר ראו להלן, הערה 6.

1 Abraham Ibn 'Ezra, *Sefer Moznayim*, eds. L. J. Paton & A. Saenz-Badillos, Córdoba 2000, pp. 4*–6*; אברהם אבן עזרא, מאזני לשון הקדש, אופיבך תקנ"א, א ע"ב–ב ע"א. והשוו לעיבוד קראי של הרשימה, מ' זיסלין, 'נוסח קראי להקדמה ל"ספר מאזנים" לר' אברהם אבן עזרא (פירוקוביץ AII, עברית 456/1)', מחקרים בלשון, ח (תשס"א), עמ' 283–288.

החכם הגדול הרב רבינו אברהם ן' עזרא הספרדי זצ"ל בעל הלשון מהיר לדבר צחות מכל תופשי חרט אנוש, ומלאו לבו לכתוב בדקדוק הלשון מכל אשר היו לפניו, וספריו עצמו מספר, ומכללם ס' צחות וספר מאזנים וספר היסוד וספר השם וספר הפעלים וזולתם רבים. וספר שפה ברורה וספר שפת יתר וס' כלילת יופי.

בהמשך באים שמותיהם של עשרים ושניים מחברים נוספים שכבר כולם כתבו בעברית. האחרון ברשימה הוא 'ר' עמנואל איש בניונטו חבר ס' לוי'ת חן שנת הש"ל' (1570).² ר' משה הכהן אבן ג'קטילה קדם לר' אברהם אבן עזרא בהעברת הישגי התרבות הערבית-יהודית אל הלשון העברית. הוא פעל בסרגוסה שבמדינת ארגון במחצית השנייה של המאה ה"א, ואף לדרום צרפת הגיע. בראש תרגומו לספרי אותיות הנוח והכפל (גזרות הפועל מן העלולים והכפולים) של ר' יהודה חיוג' הוא מדווח על המאמצים שעשה הצרפתי, ר' יצחק בן שלמה הנשיא, כאשר ביקש לקרוא בעברית את מדע הלשון העברית המתחדש בהשראת הערבית. בסופו של דבר נעתר ר' משה לבקשת שוחר הדעת הצרפתי ותרגם עבורו את הספרים לעברית.³ על יוזמי התרגום ועל הרקע התרבותי שלהם איננו יודעים למעשה דבר. המתרגם עצמו, שחורבן עיר מולדתו האנדלוסית, קורדובה (1013), הניס אותו צפונה, יכול היה להפגין במקומו החדש את כישורונותיו המגוונים. השכלתו התפשטה לא רק אל עבר תרבות ישראל בלבושה הערבי אלא גם אל עבר התרבות הנוצרית. הוא הכיר את תרגום תהלים הנוצרי שחפץ בן אלבר אלקוטי (מסתערב ממוצא גוטי) תרגם מלטינית לערבית בחרוזי רג'ז שני דורות קודם לכן (בשנת 989 לספירה).⁴ חרוז אחד כזה הוא מביא בפירושו 'חלקו מחמאת פיו וקרב לבו רכו דבריו משמן והמה פתחות' (תהלים נה, כב).⁵ גם ר' משה אבן עזרא בספר הפואטיקה שלו ראה לנכון להביא דווקא את הפסוק הזה כפי שעוצב בשירת אלקוטי כדי להדגים את קישוט תקבולת הניגודים, תוך שהוא מסתייג ואומר שאין לסמוך עליו במקומות אחרים: 'אלין

2 ראו: ספר לוי'ת חן ... חברו והדפיסו והגהו(1) ... עמנואל ... איש בניונטו, מנטובה 1557.

3 שלשה ספרי דקדוק... לר' יהודה הנקרא חיוג' ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה, מהדורת י"ב נוט, לונדון תר"ל, עמ' 1-2, 32, 98, 120.

4 D.M. Dunlop, 'Hafs b. Albar — the Last of the Goths?', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1954), pp. 137-151.

5 מ' פרץ, 'קטע חדש מפירוש משה אבן ג'קטילה לתהלים', סיני, קז (תשנ"א), עמ' ד, ח. וראו גם בפירושו 'למנצח על הגתית' (תהלים ת, א), בתוך: י' פינקל, 'פירוש ר' משה בן שמואל הכהן אבן ג'קטילה על תהלים', חורב, ג (תרצ"ו-תרצ"ז), עמ' 126.

מן אלסמן כלי ספיה / ואלקלב מנה כל חרב פיה // ואלפאט'ה תפות לין אלזית / והי
 חדאד מת'ל סהאם אלמות (ובתרגום: חלקים מחמאה כליות כסיל / ולבו כל מלחמה בו //
 ואמריו עולים על רוך השמן / והם חדים כחצי המוות; ספר העיונים והדיונים, עמ' 245,
 קעב-קעג).⁶

ב. הרשימה של הקראי מדמשק

רשימת זקני לשון הקודש שאנו באים להציג כאן לראשונה, נותנת משקל מיוחד לר' משה אבן ג'יקטילה. היא קדומה יחסית ועוד נכתבה בערבית יהודית. כיום היא שוכנת כבוד בארכיון א"א הרכבי בקייב, ונושאת את המספר 1324 באוסף המזרחי הראשון של הספרייה האוקראינית הלאומית על שם ורנצקי. הרכבי כבר דן ברשימה ופרסם חלקים ממנה לפני למעלה ממאה שנה,⁷ אבל פרסומה המלא והשתמעויותיה מוצגים כאן לראשונה. מדובר בדף ניר בודד שאין לדעת על פיו איפה ובמה פתח החיבור שהרשימה הייתה חלק ממנו, וגם לא היכן חתם. הוא אינו מאוחר למאה ה"ג – זה פחות או יותר זמנו של כתב היד.⁸ האיש האחרון הנזכר ברשימה כפי ששרדה בידינו – אלעזר המבין – נודע לנו גם מפגישותיו של ר' יהודה אלחריזי עם המלומדים והמשוררים במזרח בראשית המאה ה"ג.⁹ אלחריזי פגש את אלעזר המבין באלכסנדריה שבמצרים, ועוד בזמנו של בעל הרשימה שלנו היה עותק מחיבורו של אלעזר, כתאב אלכאמל, מצוי בשלמותו בקהיר. בעל הרשימה עצמו ישב בדמשק, אבל החיבורים שהוא דן בהם נוצרו בעיקר במערב בתור הזהב הספרדי. קצתם כבר נודעו לו בשםם בלבד, ואותם עצמם לא מצא לדבריו בדמשק. ברשימה הדמשקאית, על אף קיטועה, יש השלמה חשובה לידיעותינו על תור

6 ההפניות כאן ובהמשך מתייחסות לשני חיבורים: הספרות – לחיבורו של אבו הרון משה בן יעקב אבן עזרא, כתאב אלמח'אצ'רה ואלמד'אכרה, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה; והאותיות – אל ספר שירת ישראל לר' משה בן יעקב אבן עזרא, מהדורת ב"צ הלפר, ליפסיה תרפ"ד. למקור הערבי הבא אמנם בנוסח קצת שונה, ראו: Mirail 1994, p. 93; 'סדן, פ'וטיותו של מקרא: נוצרים, יהודים ומוסלמים בימי הביניים', ספר ישראל ליון, בעריכת ר' צור וט' רוזן, תל אביב תשנ"ה, עמ' 225, הערה 65.

7 חדשים גם ישנים, ז, פטרבורג תרנ"ה, עמ' 12-13, 20-21, 28-29.

8 על הערכת גילו של הכתב אני אסיר תודה לר' ע' אנגל ממפעל הפלאוגרפיה העברית שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

9 ראו: 'י' הילום, פרקים בתורת השיר לאלעזר בן יעקב הבבלי, ירושלים תשס"א, עמ' 11-17. ואין להחליף בינו ובין יעקב בן אלעזר הספרדי בעל כתאב אלכאמל. ראו: יעקב בן אלעזר, כתאב אלכאמל, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשל"ז, עמ' 12.

הזהב הספרדי, והכול בזכות אנקדוטה מעניינת מן המאה ה"א השופכת אור על ההווי החברתי ועל דרגת הפתיחות והקדמה של בני תור הזהב במכורתם.

1. ר' משה אבן ג'יקטילה

כגדול שבחבורת תלמידי מנחם בקורדובה של המאה ה' נחשב אדם בשם יצחק אבן ג'יקטילה. ואולי יש משום לעג לרש בפנייתו של יהודי בן ששת, תלמיד דונש, אל תלמידי מנחם בלשון 'גדולכם בן ציקטלה', שהרי הגדול הוא דווקא זה אשר פשר שמו הרומאני 'קטנטונת'.¹⁰ לפי דברי ר' משה אבן עזרא בספר העיונים והדיונים (עמ' 59, סד) דווקא נשתבח אבן ג'יקטילה בהשכלה ערבית רחבה. מצאצאיו כנראה נודע בקורדובה במאה ה"א ר' משה הכהן בן שמואל אבן ג'יקטילה. יותר ממה שאנו יודעים מפרי יצירתו אנו יודעים עליו. הוא נזכר הרבה בשמו בדורו ובדורות שאחריו בקרב פרשני המקרא הספרדים שכתבו ערבית, בעיקר יהודה אבן בלעם. הרבה מתורתו גם משוקעת ומבולעת בכתביהם של מלומדים מעולם התרבות הערבי-היהודי בלא ששמו נזכר עליה, במיוחד בפירושי ר' אברהם אבן עזרא, שכבר יצר בלשון העברית בריחוק מקום מאלאנדלוס. אפילו הרמב"ם מסתמך עליו ועל סמכותו בתוך 'מאמר תחיית המתים', סביב הפירוש המטפורי של 'אגר זאב עם כבש' (ישעיהו יא, ו) – שאין הכוונה לשינוי ממש של טבע הזאב באחרית הימים, כי אם ביטוי ציורי ליחסי השלום והשלווה בין האומות והעמים: 'זזה לא אנחנו לבד אמרנוהו אלא כבר קדמונו להבנת זה הענין אנשי התבונה מן המפרשים...'¹¹ אבן ג'יקטילה אכן נודע בגישתו התבונית הנוקבת. על פי תורת ר' משה יש לפרש את ספרי הנבואה כנתונים בתוך רקע היסטורי נראה לעין, ונבואות נחמה שנחשבו מכוונות לימות המשיח הוא פירש כמתייחסות לימי הבית השני. כך למשל הבין את נבואות הנחמה בישיעיהו, וכך פירש את נבואת 'גילי בת ציון' בזכריה (ט, ט). מה היה הרקע לפעילותו?

אבן ג'יקטילה פעל סמוך לתקופה של גילויים גדולים במדע ובבלשנות העברית. היה זה לאחר שגילה ר' יהודה חיוג' את תלת עיצוריותו של השורש העברי, והעמיד על ההבחנה בין גזרות הפועל השונות על פי התצורה המסמנת גם את ההבדל במשמעות. לידי מיצוי ושכלול הביא את השיטה תלמידו המפורסם של חיוג', ר' יונה אבן ג'נאח, שהיה בין היתר תלמידו של יצחק אבן ג'יקטילה. הוא חיבר דקדוק עברי שיטתי (כתאב אללמע – ספר הרקמה) וכן מילון מדעי ראשון (כתאב אלאצול – ספר השרשים), ובחיבוריו

10 ספר תשובות תלמיד דונש בן לברט, יהודי אבן ששת, על תשובות תלמידי מנחם, מהדורת ז' שטרן, וינה 1870, חלק ב, עמ' 17.

11 מאמר תחיית המתים לרמב"ם, מהדורת י' פינקל, ניו יורק ת"ש, עמ' כא.

הקטנים שכתב בראשית דרכו השלים ושכלל את תורת חיוג, מורהו. את כל ההישגים הללו היה צריך ליישם בדור שאחר כך, בפרשנות המקרא שקיבלה כיוון מדעי חדש. מלבד ר' משה אבן ג'יקטילה מקורדובה נרתם לדבר הזה גם יהודה אבן בלעם, שהיה תלמיד אבן ג'נאח ויליד טולדו. הוא היה הצעיר בין השניים, ונדד כנראה דרומה אל מרכזי החצרנות היהודית בקורדובה, ודומה ששם נפגשו.¹²

לפי הרשימה שלנו היה אבן ג'יקטילה 'ראיס', הפטרונו של אבן בלעם אשר שימש חזן בחצרו. אבן ג'יקטילה בעל הרוח החופשית היה בין שאר סגולותיו גם שחקן שח מחונן, והיה שקוע במשחק יום אחד עד שאיחר לתפילת הערב.¹³ כאשר הגיע סוף סוף ומצא את אבן בלעם כשהוא כבר מתפלל, הפטיר בכעס 'ולא אבה ה' אלהיך לשמע אל בלעם' (דברים כג, ו). ההערה הקנטרנית לא נמלטה מאבן בלעם, והוא נטר לו על כך מכאן ואילך. לפי הרשימה שלנו הוא היה להוט לסתור את דבריו של אבן ג'יקטילה בכל הזדמנות.

גם משה אבן עזרא בספר העיונים והדיונים מעיד על אבן בלעם ש'הייתה בו קנאות אשר קיפחה את טבעו הפילוסופי ואת שיווי מזגו' (עמ' 75, עג). בהמשך הוא אף כותב דברים האמורים כנראה כנגד יחסו לאבן ג'יקטילה, אף כי ניסוחם כללי: 'אף איש אחד לא נמלט ממלכותו ומהתנפלויותיו. הוא היה מפרסם באופן גס את השקפותיו הרעות שחשב על איש, כפי שיתברר למי שיעיין בחיבוריו'. לפי בעל הרשימה שלנו, לא היה דבר משל ג'יקטילה שהוא הניח כמות שהוא, אלא לעתים אמר עליו שהוא כופר ולעתים שהוא מגושם בכתיבתו, והוכיח אותו על טעותו ואמר: 'צלל והעלה חרס בידו'. ומעניין שאותה לשון ממש אכן נמצאה משמשת בפיו של אבן בלעם בפירושו ירמיהו שבידינו. בביאור התיבה הזרה 'מבליגית' (ירמיהו ח, יח) מביא אבן בלעם את פירושו של ג'יקטילה בהרחבה וטוען שהפירוש הזה מצחיק צחוק של בכי, וחותרם ממש במילים הנזכרות: 'גאץ פאכ'רג' (אצלנו בלשון: פאטלע) חגרא'.¹⁴ ואולי עשה אבן בלעם שימוש בביטוי הזה עוד באחת מעשרות הפעמים הנוספות שהתייחס לפירושי אבן ג'יקטילה.¹⁵ הביטוי מכל מקום ידוע ממקורותינו בלשון 'צלל במים אדירים והעלה חרס בידו' (בבא קמא צא ע"ב). גם

12 לפי כתאב אלמחאצ'ארה פנה אבן ג'יקטילה אל סרגוסה ואילו אבן בלעם אל סביליה, ולכאורה לא היה מקום למפגש בין השניים.

13 על השפעתו האפשרית של המשחק על עיכוב התפילה, השוו: R. Wieber, *Das Schachspiel in den arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Berlin 1972, p. 57; F. Rosenthal, *Gambling in Islam*, Leiden 1975, p. 167.

14 פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ירמיהו, מהדורת מ' פרץ, רמת גן תשס"ב, עמ' 52.

15 מ' פרץ, 'הביקורת של ר' יהודה אבן בלעם על ר' משה אבן ג'יקטילה לפי קטעים חדשים מפירושיהם לספר תהלים', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ט, א, עמ' 43-51.

שאר התיאורים הולמים את מה שאנו מכירים מדברי הביקורת החרפים של אבן בלעם על אבן ג'יקטילה.

גם בהאשמות של כפירה ממש נוקט אבן בלעם. כך בפירוש 'שמים כעשן נמלחו' (ישעיהו נא, ו), כאשר אבן ג'יקטילה לא היה מוכן להודות באפשרות שהשמים חל בהם כיליון, והסביר את הדבר באופן מטונימי כנגד הגרים בשמים. הפירוש הרציונלי הזה לא נראה בעיני אבן בלעם, והוא טען שאבדנם של השמים לא צריך להיות קשה יותר מבריאתם יש מאין. הדעה שנקט יריבו היא לדעתו דעתה של הכת הכופרת של 'אלהריה', המאמינה בנצחיות החומר ובקדמות העולם, ואף שוללת את עקרון הבריאה יש מאין. בסיכום עמדתו התקיפה הוא קובע: 'ואנחנו מנערים חוצננו ממנה, כי השם יתברך הודיענו כי הוא בוראם'.¹⁶ על פירושו השכלתניים לנבואות הנחמה בזכריה (ט, ט) הגיב אבן בלעם בפשטות בטענה שדבריו מחלישים את לבותיהם של המצפים לגאולה. כמו כן התייחס לפירוש 'שמש בגבעון דם' (יהושע י, יב) השכלתני, שלפיו לא נעצרו המאורות ממש ממהלכם, ורק אור השמש המשיך להשתקף בעולם מעבר לזמנו הרגיל. לפי גישתו דעות אלה ושכמותן הן 'מכלל הדעות המתעות והמשחיתות'.¹⁷ במקומות אחרים בפירושו תיאר את דעתו של היריב כדעה נפסדת (ישעיהו ס, יב), והתייחס אל דברי אבן ג'יקטילה כאל דברי הבל (שם כג, י).¹⁸

מלבד היריבות האישית היו כאן בוודאי חילוקי דעות יסודיים יותר בעניינים שבאמונה והשקפת עולם.¹⁹ לא לחינם כינה הרמב"ן את ר' משה אבן ג'יקטילה 'הכהן המכזב' כשהוא דן בפירושו לנבואות הנחמה.²⁰ גם ר' משה אבן עזרא, המשבח את ר' משה שלנו בשבחים מופלגים, מסתייג ממנו הסתייגות מעניינת. לדבריו הוא היה 'מראשוני אנשי החכמה ובעלי הלשון, מגדולי הידענים ומן המפורסמים בין המחברים, מן המעולים בין הדרשנים והמשוררים בשני הלשונויות, וכל זאת על אף הרגשנות שהייתה בו ופגעה במעמדו במעלות

16 פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, מהדורת מ' גושך-גוטשטיין ומ' פרץ, רמת גן תשנ"ב, עמ' 207. והשוו עוד בפירוש 'לא יבוא עוד שמשך וירחך לא יאסף' (ישעיהו ס, כ): מי שבדק באמונת ישראל ניתק עצמו מאמונה זו בלא פחד.

17 פירוש תרי עשר במהדורת פוזנסקי (להלן, הערה 29), עמ' 52–53; ספר עשרה מאורות הגדולים, מהדורת ח"י גד, יוניסבורג תשי"ג, עמ' לו.

18 פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו (לעיל, הערה 16), עמ' 117. 236.

19 S. Poznanski, *Mose B. Samuel Hakohen Ibn Chiquitilla nebst den Fragmenten seiner Schriften*, Leipzig 1895, pp. 51–53.

20 ספר הגאולה, בתוך: כתיבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג, א, עמ' רעד–רעה.

הגדולים' (ספר העיונים והדיונים, עמ' 69, סט).²¹ מהי אותה 'לות'ה' (רגשנות) שפגמה במעמדו? האם ידע גם ר' משה אבן עזרא על התמכרותו למשחק המלכים, ולזה רומזים דבריו? מסתבר שהאיש היה תוצר קיצוני של תור הזהב ושל מפגש התרבויות. איש התחנך על ברכי הפילוסופיה, ויחד עם זה היה מוכן לרתום להבנת המקראות את האינטואיציות האישיות ביותר. כך דחה את התפיסה שמזמורי תהלים משקפים גישה נבואית לאומית לטובת קריאה פיוטית ואישית.

אבן ג'יקטילה פירש מזמורים שונים בספר תהלים כתפילותיו האישיות של משורר הוגה. כך קשר בין 'כלתה נפשי לחצרות ה'" ובין 'גם ציפור מצאה בית' שבהמשך (תהלים פד, ג-ד), על דרך 'מקאמת הציפורים' האלגורית של אבן סינא.²² על פיה ממריאות הנשמות המבקשות תקנה ותיקון אל כור מחצבתן העליון במסע חיפושם מפעים המצויר ומסומל במטס שמימי של להק ציפורים שמגמת פניו ארמון המלך. גם כאן לעג כמובן אבן בלעם לפירוש הרחוני, ושאל באופן אירוני 'וכי מה דעת יש בעופות?'²³ באופן דומה פירש אבן ג'יקטילה את 'למנצח על יונת אלם רחוקים לדוד מכתם באחז' אותו פלשתים בגת' (תהלים נו, א). ור' אברהם אבן עזרא מביא את הדברים תוך הצגת הדעה הכללית הרווחת: 'ורובי המפרשים – שהיא (=היונה) כנסת ישראל, ור' משה אמר שדמה עצמו (=דוד את נפשו) ליונה שתדור בין אלומה רחוקה (=עצורה בגת).'²⁴ הפירוש הזה משתלב היטב במגמה הכללית של ר' משה, שלא היה מוכן לראות את המזמורים כדברי נבואה בעלי משמעות לעתיד לבוא שנאמרו ברוח הקודש. הוא בחן לפיכך כל מזמור לגופו, וביקש לראות בו תפילה אישית בסיטואציה היסטורית מוגדרת. בקריאתו זו הסתייע בוודאי גם בניסיונו האישי ובשירת הקודש החדשה שהוא היה ממחולליה. בשירה זו משמש ציור היונה לא רק כסמל לכנסת ישראל כי אם לעתים גם כסמל לנשמת האדם. כך למשל בשיר של ר' יהודה הלוי 'יונת רחוקים לאוהבך עופפי / עד תמצאי אהלו ושם רופפי'.²⁵ יונתו

21 א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 378, הערה 205. שם הוא מסביר את לשון 'לות'ה' כ'רגשנות'.

22 H. Corbin, *Avicenna and the Visionary Recital*, translated From the French by W.R. Trask, New York 1960. לעיבודים עבריים השוו: 'ה' יהלום, "איגרת הציפורים" של אבן סינא בשלושה עיבודים עבריים דמויי מקאמה', האסלאם ועולמות השזורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס-יפה, בעריכת נ' אילן, ירושלים תשס"ב, עמ' 282–314.

23 על פי פירוש ר' אברהם אבן עזרא למקום. וראו: פרץ (לעיל, הערה 15), עמ' 47.

24 א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת גן תשמ"ב, עמ' 227, 243.

25 שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, מהדורת דב ירדן, ג, ירושלים תשמ"ב, עמ' 864; א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי: לאור שירת ר' יהודה הלוי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 231.

של הלוי רחוקה מאוהבה האלוהי בגלל חטאיה, ואילו יונתו של דוד מעוכבת לאונסה בידי פלשתים בגת. על אף המרחק בין הסיטואציות יש ביניהן בוודאי גם קשר קיומי בסיסי. הלוי הכיר בוודאי גם את פירוש 'יונת רחוקים' של הכהן, ומכל מקום היה לשניהם רקע הגותי משותף, שאפשר פירושים מטפוריים כאלה של דברי המזמור וגם יצירה דתית בכיוונים דומים. ביצירה דתית המושתתת על חירות הרוח הצטיינה גם שירת הקודש של ר' משה.

אף שירתו של ר' משה אבן ג'קטילה, שר' משה אבן עזרא מרבה לשבח, מיוחדת היא במינה. במהלך נועז פותח הכהן שיר של אהבת האל בתיאור אהבה ארצי. בפתיחה זו חותמת כל מחרוזת ומחרוזת בפנייה ארוטית אל האוהבה בנוסח שיר השירים. כך 'כחוט השני שפתותיך' (שיר השירים ד, ג), 'כשני עפרים שני שדיך' (שם ז, ד) וכן הלאה. רק לקראת חלקו השני של השיר, שבו הוא מתחבר אל ברכת 'הבוחר בעמו ישראל באהבה', תופסות את מקומן של מקראות שיר השירים סיומות מנבואת הנחמה של ישעיהו 'כי יבעל בחור בתולה יבעלך בניך' (ישעיהו סב, ה) וכדומה. מעבר נועז דומה מבצע ר' משה גם בשיר שבח ארצי שהיה מיועד כנראה לשמואל הנגיד או לבנו יהוסף. בפתיחה הארוטית, המתארת את ייסורי האוהב, הוא מציג תיאור אהבה אלגורי שבו מתלוננת כנסת ישראל על אוהבה האלוהי שנטש אותה.²⁶ מהלכו השיריים של הכהן היו אכן בלתי שגרתיים בעליל, ובכך נקט דרכים בלתי רגילות עד אותה העת. דמותו של ר' משה הכהן הייתה בהחלט ראויה למקום שמקדיש לה בעל הרשימה שלנו. אין זה ברור כלל שגם המשורר הגדול ובעל הפואטיקה המפורסם ר' משה אבן עזרא נטה לו חסד באותה מידה. מלבד התייחסותו אל ה'לות'ה' המפורסמת של ר' משה הכהן נראה שאליו הוא רומז גם בדבריו המתייחסים אל אחד הספרים הקטנים של יהודה אבן בלעם שבו קיבץ את סיפורי הנפלאות בתורה ובנביאים. ואלה דבריו שאינם זקוקים לפרשנות נוספת:

אכן הדברים הנפלאים המובאים בכתבי הקודש בנוגע למלכותנו המקווה, יקרבה האלוהים, אינם על דרך משל וחידה. כל הנסים המקווים כנים ונכוחים ונאמרו כפשוטם, שהרי מן העבר אפשר לנו להסתייע בנוגע לעתיד. אולם אין מטרתו בחבורי זה לבאר את העניינים הללו. ומי שיקרא את הדברים הללו בכדי לבחנם

26 ח' ברודי, 'משירי ר' משה הכהן אבן ג'קטילה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ז), עמ' פ-פב, פו-צ (שירים ו, ח); ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 353, והערות 39-40.

על פי חכמת הטבע או לבו מהסס, אינו מאמין בדת היהודים (ספר העיונים והדיונים, עמ' 269, קפז–קפח).

2. החיבורים הנזכרים ברשימה

הספרים שבעל הרשימה שלנו לא הצליח למצוא בדמשק היו ספריו של יהודה אבן בלעם. יליד טולדו זה, שפעל על גדות הגוודילקיביר בסביליה, נודע כמלומד בעל זיכרון, זרז לאסוף ולרשום את ידיעותיו (ספר העיונים והדיונים, עמ' 75, עג). לפי רשימת זקני לשון הקודש של ר' אברהם אבן עזרא הוא 'אסף ספרים קטנים'. מלבד פרשנות המקרא שלו מכיר בעל הרשימה שלנו עוד שני חיבורים קצרים: כתאב אלתג'ניס ('ספר הצימוד') וכתאב חרוף אלמעאני ('ספר אותיות העניינים').²⁷ ואולם הוא טוען שמתוך חיבוריו של אבן בלעם הוא למד על חיבורים נוספים מפרי עטו, שלא ניתן לו לדבריו למצוא בדמשק עירו. ברשימות ספרים מן הגניזה אמנם נזכרים שני הספרים שהזכיר בעל הרשימה שלנו: כתאב אלתג'ניס וכתאב חרוף אלמעאני,²⁸ אבל בפירושו למקרא (שמואל א' כח ויואל ד, יח)²⁹ הוא מזכיר ספר נוסף, שאינו נזכר ברשימות הספרים, ובו קיבץ את סיפורי הנפלאות בתורה ובנביאים (כתאב תעדיד אלמעגזאת אלתורה ואלנבואת).³⁰ במערב הכירו את החיבור הזה היטב, ור' משה אבן עזרא המזכיר אותו גם מרבה לשבח את התקצירים המפוארים אשר ליבן ליבון אחר ליבון, עד שהפך דברים רבים ומסובכים במספר לפשוטים וקלים למנייה, והם מצויים לדבריו בידי העם (ספר העיונים והדיונים, עמ' 74–75, עג). בעל הרשימה שלנו מספר בגילוי לב על מה שלא הצליח להשיג בדמשק. בדרך כלל אכן מצטיינת הרשימה באמינות ובגישה עניינית אל עולם הספר ואל היוצרים הדגולים.

דבר אחד גורע מאמינותה של הרשימה: מגמתיותה האידאולוגית. היא פותחת בתיאור הישגיו של קראי אחד שביטל את דבריו של קראי אחר, כנראה ענני, שנזכר בוודאי בדף שאיננו לפנינו, וכן את דבריהם של רבניים במשנה ובתלמוד. הדברים נוגעים בעיקר

27 ראו: ש' אברמסון, 'ספר התג'ניס ("הצימוד") לרב יהודה בן בלעם', ספר חנוך ילון – קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 66 (כ"י קימברידג' T-S Ar. 31.73).

28 נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים – רשימות ספרים מגניזת קהיר, ירושלים [בדפוס], עמ' 270, 335.

29 ראו: S. Poznanski (ed.), 'The Arabic Commentary of Ibn Bal'am on the Twelve Minor Prophets', *JQR*, XV (1924–1925), p. 11, n. 26, 27. וראו עוד בפירושו ליחזקאל לו, ט; מז, ה: פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר יחזקאל, מהדורת מ' פרץ, רמת גן תש"ס, עמ' 136, 157.

30 השו עור: ספר העיונים והדיונים (לעיל, הערה 6), עמ' 269, קפז–קפח; עמ' 136, קי (כתאב אלארשאד).

במחלוקות סביב חישובי הלוח וכל כיוצא באלה, מנושאי הפולמוס השכיחים שבהם נחלקו הקראים והרבניים. מיד אחר כך הוא עובר לראשון ולמקורי שבין מדקדקי ימי הביניים, לר' יהודה חיוג'. על כתאב אללין שלו הוא אומר שלא היה מי שחיבר ספר כמוהו לפניו, ולא לחינם מכנים אותו הבאים אחריו בשם זקן לשון הקודש הגמור או המוחלט. לדבריו, היהודים הרבניים סבורים שהוא מחכמיהם, אבל אין זו גם דעתו שלו. את הביקורת של חיוג' על שיטת השורש הדועי צורי בראש ספר הנוח והמשך הוא רואה כהתקפה על ר' סעדיה גאון (בעל שיטת היסוד או היסודות),³¹ וזו גישה קראית מובהקת. בהמשך הוא מוצא פגמים בשיטת ההבאה שלו מדברי חז"ל. כאשר הוא אומר בספר הקרחה 'ונאמר במשנה' הוא מלווה את הדברים בדברי הפקוק 'ואללה אעלם'. וכביכול רומזים הדברים לא אל עצם ההשוואה כי אם אל ההבאה עצמה, שכביכול לא היה חיוג' בטוח שהיא אכן נמצאת במשנה. ובמקומות אחרים, כאשר כתב 'אמרו הרבנים', לא התחשב באמת בדבריהם ולא הסתייע בהם. נראה אפוא שבעל הרשימה סבר כי חיוג' נולד קראי או עבר לקראות בבגרותו. ויפה עשה מחברנו כאשר סיים גם הוא את ההערה הארוכה שלו על קראותו של חיוג' ב'אללה אעלם'. אנו מצדנו איננו זקוקים ל'אללה אעלם'. לנו ברור שבעל הרשימה ביקש לתלות את שרשרת זקני לשון הקודש כולה – חיוג' ותלמידו אבן ג'נאח ותלמידו אבן בלעם ומשה אבן עזרא ותלמידו אברהם אבן ברון – על ביתד של המוצא הקראי.

בניסיונות הייחוס לקראים כבר קדם לבעל הרשימה שלנו קראי קדמון, שייחס לר' יהודה אבן קורייש אוסף של האגדות התמוהות שבתלמוד אשר נועד לגנות כביכול את חכמי הרבניים, ולא נודע אוסף כזה כלל.³² גם את מיעוט ההתייחסות למשנה תוך כדי העיון הדקדוקי הצורני בספרי האותיות הנחות והנכפלות יש לתלות כמובן בחוסר יציבותה של מסורת מבטא התנועות בספרות חז"ל. וספרו הפרשני של חיוג', ספר הקרחה, הוא ראייה לדבר שזו בלבד סיבת ההתעלמות כביכול מלשון חכמים. בספר זה הרחיב והביא ראיות לפירושו מתוך לשון חכמים. כך בפירוש 'אירדהו אל כפיו' (שופטים יד, ט), שהוא הסמיך על רדיית הפת החז"לית, הביא דוגמאות נוספות ללשונות מקרא נדירים המתפרשים על פי לשונות חכמים. הוא סבור היה בלא ספק שמילים נוספות במקרא יש לפרש על פי הלשון המאוחרת, שחכמי המשנה והתלמוד קיימו במסורת החיה של הדיבור

31 ראו: 'יהלום, 'ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית', לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 40-41; א' גולדנברג, 'עיונים באגרון לרב סעדיה גאון (אגרון לשמות בצורת היסוד, ולא מילון שרשים)', לשוננו, לז (תשל"ג), עמ' 275-284.

32 ש' אסף, 'דברי פולמוס של קראי קדמון נגד הרבנים', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 204-205.

העברי. כך הוא פירש למשל את 'אריתי מורי' (שיר השירים ה, א) היחידאית על פי לשון 'אורה תאנים', ועוד.³³ כבר סעדיה גאון ראה את חכמי המשנה והתלמוד כממשיכי דרכה של לשון הדיבור העברית של הנביאים. בהתאם לכך טען שההזדקקות ללשון חכמים בפרשנות לשונות מקרא, המחויבת על פי ההיגיון המחקרי, צריכה לחול ממילא גם על פירוש מצוות התורה.³⁴ המחלוקת הבלשנית הישנה הייתה לפיכך נקודת מוצא לפולמוס קראי אקוטי שניהל בעל רשימת זקני לשון הקודש שלנו עם יהדות זמנו. דרך אגב אנו לומדים עוד על ויכוחי הדת הפנימיים שניהלו הקראים בינם לבין עצמם וכנראה גם עם שרידי הכתות הקדומות שנבלעו בתוכם מאות בשנים קודם לכן.

33 כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג', מהדורת נ' בסל, תל אביב תשס"א, עמ' 88–91.

34 כתאב אלסבעין לפט'ה לרב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, בתוך: ספר זיכרון ל' גולדציהר, ירושלים תש"ח, ב, עמ' 14. והשוו: נ' נצר, לשון־חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי הביניים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 168–170.

קייב, הספרייה האוקראינית הלאומית, אוסף הרכבי Or. 1324

רשימת זקני לשון הקודש³⁵

- a [...] ..[ה פרד עליה פי אלנקל ואבטל קולה וקול[א]
- [ללרב]אנין פי מא ידעונה פי אלמשנה ואלתלמוד ופי [גמיע]
- [...] [ל]ה.. [ללחכמים פי 'צאהרה פטיע גדא ופי אבטאל
- קולהם לא 'בדו' פסח ופי אלגזרות ופי אלתק(ו)נות ולם יבק שיא
- 5 ולם ירד וּמא פעל וּמא כאנה פעל דלך חתי [...] ענהם אלינא
- וקד א[סתש]הד בקול משה בן עזרא פי כתאב אלחדיקה פי
- אל[עגז] כונה דכר אלדס דפועא דון אלחלב פדכר אבן ענאניה
- אן כל שיין מתלאזמין פי אלדכר מתי דכר אחדהמא
- כאן פי דלך דכר אלאכר פפי דכרה אלדס דכר אלחלב
- קאל יחיי בן דאוד אלמערופ בחיגו כאן מן צדור אלנאס
- 10 אלכבאר ופי אללגה אלעבראניה והו אלדי וולף כתאב אללין
- אלמד ודואת אלמתלין והו כתאב רפיע אלקדר גדא' ולם יסבק
- אן אלף כתאב מתלה ומן בעדה גא יסמ(י)ו[ה שיק אלעבראנייה
- באלאטלאק ולה כתאב אלנתף ללנביאים וכתאב אלתנקיט
- 15 ואלראבאנין יקולון אנה כאן מן עלמאהם והו רד עלי
- אלפיומי פי צדר אלכתאב אלמד ואללין תם דכר אשיא מן אקואל
- אלרבאנין פי כתאב אלנתף וקאל פי אכר דלך וקיל פי אלמשנה
- ואללה אעלם ומן יכון פי הדה אלמרתבה פי אלעלם אן דלך
- [כי]ף [יכו]ן מן גאהלא באלמשנה ופי מואצע אכר יקול קאלו
- 20 אלרבאנין מן גיר תפכים להם ולא אסתדלאל בכלאמהם
- ולא אשתשה[א]ד בשי מן אקאוילהם אדלא פהו אמא כאן
- קרא או אנה עאד אלינא מן אול חאל ואללה אעלם:
- קאל מרוואן אבן גנאח אלטביב אלמגרבי
- אסתאד כביר פי אלעלם אללגה אלעבראנייה והו תלמיד חיגו

35 28 שורות לעמוד, בהיקף של 18×14 ס"מ. בקריאתו של הטקסט הערבי־יהודי סייעו בידי ביד נדיבה ידידים טובים, ברכת שמים על ראשם: 'י בלאו, ח' בן־שמאי, נ' בסל.

- 25 לאנה יקול ק[אל אלא]סתאד חיוג ולה כתאב אלתנקי(ה)[ח] 36 גזאין
אלא[ול פי א]לנחו סמאה אללמע ואלתאני פי אצול אללגה סמאה
אלאצול ולה אלתנביה ואלמסתלחק עלי חיוג וכתאב אלתשויר
ורד פיה עלי שמואל אלנגיד וגרי בינהם סו אדב וכתאב לה
- b כתאב אלתשויר רד פיה עלי גמאעה טענו פיה ולה [נד.. פי]
אלנביאים אלצעבה בן בלעם תלמיד בן גנאח מן אלעלמא אלכבאר
פי אללגה ואלפקה ורד עלי גקטלה פי עדה אמאכן ולה [לפט]
אלמקרא ואלתגניס וחרוף אלמעאני ודכר פי כתאבה אנה צנף
- 5 כתאב לם אגדהא ענד אחד בדמשק בן גקטלה וכאן עאלמא
כבירא פי אלפקה ואללגה ופסר אלד וכ ספר וכאן פילסוף ורד עלי
בן בלעם אלדי כאן עלי מא יקאל אנה רייס וכאן בן בלעם חזאנא
קדאמה וכאן מג[י]ד [בלעם] [ב] (פי) אלשטרנג פתאכר עשיה יום ען
אלצלאה באלגמע שגלא בה פצלא בן בלעם פנזל ליצלי פוגד
- 10 בן בלעם ביצלי פקאל ולא אבה יוי אלהיך לשמוע אל בלעם פסמעה
תם אשתגל בלעם וברז בה ותעקב(ה) בן גקטלה ומא אבקי (מא)
ומא תרך שיא פי חקה אלא תארה ינסבה אלי אלזנאדקה ותארה
אלי אלתכלף ויקול גאץ פאטלע חגרא ותארה ינסבה (אלא אללט)
אלי אלגלט ואברהם בן ברון כאן תלמיד משה בן עזרא פכאן
- 15 כשיע אלקדר וכאן מברזא פי אללגתינ אלעבראניה ואלערבייה
ולה כתאב אלמואזנה והו כתאב חסן גדא ואמא משה בן עזרא
פכאן רפיע אלקדר פי אללגה וגירה[א] ולה כתאבין גידאן אללאול
כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה ואלתאני כתאב אלחדיקה פי
אלמגאז ואלחקיקה מע אלענק אלמשהור [...] אברהם בן עזרא] וכאן
פילסופא והניא
- 20 [...]לא פאצלא גדא לה תפסיר אלתורה ווקפת עליה והו גיד
אל[ג]מע לאשיא מלאח מן כתב עלמאהם פי אלפקה ואללגה
ואלנחו וכדלך ראית לה תפסיר אלתהלים ובעץ אלנביאים ואל[א]קרב
אנה פסר אלארבעה ועשרים ספרא ואלעזר המבין כאן רגלא

- [פ]אצלא גדא פי אללגה ופי אלנחו ואלעבראני ולה כתאב אלכאמל
 25 [...] כראס עלי מא בלגני אנה מוגוד גמיעה פי מצר
 [...] עוה והו גיד גדא אלא אן [...] פי צעובה יחמד
 [...] יכ...]ס מנה עלי גרצה והלאן אל[קמ..ך א...] ולה
 כתאב מתל כתאב בן גנאח אעני כתאב אל[תנקי(ה)]ח[גז]אין א[יצא
 אלאול פי אלנחו ואלתאני פי אלאצול והו בלשון קדש והו פי גאיה
 30 אלחסן וקד תעקב בן גנאח ואלעזר אלמדכור וגירהמא וכאן [...] ...]

תרגום

- a [...] והשיב עליו בעניין הקבלה,³⁷ וביטל את דבריו ודברים
 של רבנים במה שהם טוענים במשנה ובתלמוד וב[כל]
 [...] [...] לחכמים לגבי הוראתו לפי הגלוי יש (דבר) מופלג מאוד.³⁸ ובביטול
 דבריהם (בעניין) לא 'בדו' פסח ובגזירות ובתקנות לא השאיר דבר
 5 שלא השיב. ולא עשה ולא [...] עד ש[...]. מהם אלינו.³⁹
 והביא ראיה מדברי משה אבן עזרא ב'ספר הגן'
 ב[...]. שנזכר הדם בלי החלב,⁴⁰ ואבן ענאניה אמר⁴¹
 שכל שני עניינים הקשורים זה בזה בזיכרון כאשר נזכר אחד מהם
 יש בזה גם הזכרה של האחר, ובהזכרת הדם יש גם הזכרת החלב.
 10 אמר: יחיא בן דוד הנודע בשם חיוג' היה מראשי האישים
 הגדולים בלשון העברית, והוא חיבר את 'ספר אותיות הנוח

37 הקראי השייך למחנהו של בעל הרשימה דחה את דבקותם המיושנת של הענניים בתורה שבעל פה.
 38 לקישור שעשה אבן ח'לדון בין הטי'אהריה לקראים ראו: 'י ארדר, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן:
 לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל אביב תשס"ד, עמ' 322.
 39 הכותב מתאר כנראה את פועלו של מלומד קראי אשר נלחם בכת העננית, ואשר הוא הצליח להעביר
 אותה לקראות.
 40 ר' משה בן יעקב אבן עזרא, ערוגת הבושם בענין הלשון המושאלת והאמת, מהדורת 'י ינון, ירושלים
 [בדפוס], דף 139א: 'כל חלב וכל דם (ויקרא ג, יז). וכך [החלב והדם] מצויים יחד במקראות [רבים]. אך
 [חלב] מצוי גם בנפרד: כי כל אוכל חלב (שם ז, כה).'
 41 ענו, בניגוד ליפת בן עלי הקראי, הטיל על החלב את כל איסורי הדם, כנראה על פי שיטת ההיקש הנסמכת
 על 'וכל דם לא תאכלו' (ויקרא ז, כו). ראו: ארדר (לעיל, הערה 38), עמ' 306–307, מכאן גם הגיע לאיסור
 אכילת בשר חולין, ראו שם, עמ' 218.

והמשך' ואת 'ספר שורשי הכפל',⁴² והוא חיבור רב ערך ביותר, ולא חיבר

לפניו

איש ספר כמותו ולא אחריו. והיו מכנים אותו זקן לשון הקודש

באופן מוחלט. והוא בעל 'ספר הקרחה' לנביאים⁴³ ו'ספר הניקוד',

והרבנים סבורים שהוא היה מחכמיהם, והוא השיב על 15

סעדיה גאון בהקדמת ספר המשך והנוח. וגם הזכיר עניינים ממאמרי

הרבנים ב'ספר הקרחה', ואמר בסוף הספר הזה 'ונאמר במשנה

ואלוהים לבדו יודע',⁴⁴ ומי שהוא במדרגה הזאת בחכמה

איך לא ידע מה שנמצא במשנה? ובמקומות אחרים כתב: 'אמרו

הרבנים' בלי להרחיב ובלא להביא ראיה בדבר מדבריהם, 20

ולא הביא עדות מדבריהם כהוכחה. מזה נראה שהוא היה

קראי או שהוא חזר אלינו ממעמדו הראשון,⁴⁵ ואלוהים יודע.⁴⁶

אמר: מרואן אבן גנאח הרופא המערבי

מורה גדול בחכמת הלשון העברית, והוא היה תלמידו של חיוג

שהרי הוא היה אומר: 'אמר המורה חיוג', ולו 'ספר הליטוש' בשני חלקים 25

הראשון בדקדוק קרא שמו 'ספר הרקמה'⁴⁷ והשני בשורשי הלשון, קרא

שמו

'השורשים'.⁴⁸ וממנו 'ספר ההארה' ו'ספר ההשגה' על חיוג ו'ספר ההכלמה'

שהשיב בו על שמואל הנגיד, והייתה ביניהם התנהגות מגונה, ובספר שלו

42 שלשה ספרי דקדוק הלא המה א' ספר אותיות הנח והמשך, ב' ספר פעלי הכפל, ג' ספר הנקוד אשר חברים בלשון ערבי ראש המדקדקים ר' יהודה הנקרא חיוג, מהדורת ב"ב נוט, לונדון תר"ל.

43 ראו: בסל (לעיל, הערה 33).

44 חתימת 'ספר הקרחה' נשתמרה לכאורה בידינו (מהדורת בסל, שם, עמ' 278–279), ולא נמצאה שם הערה כזאת כלל.

45 שהיה רבני ונעשה קראי כאשר כתב את 'ספר הקרחה'.

46 אמירה פרודית?

47 כתאב אללמע והו אלג'ז לאלול מן כתאב אלتنקיח תאליף אלנחוי אלמשהור אבי אלוליד מרואן אבן ג'נאח אלקרטיבי, מהדורת י' דירינבורג, פריס 1886; ובתרגום עברי: ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת מ' וילנסקי, ברלין תרפ"ט (מהדורה שנייה: ירושלים תשכ"ד).

48 כתאב אללאצול לאבן אלוליד מרואן בן ג'נאח אלקרטיבי, מהדורת א' נויבאואר, אוקספורד 1875; ובתרגום: ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תיבון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו.

- b 'ספר ההכלמה' ענה לקבוצה שטענה נגדו.⁴⁹ ולו [ביאור המילים]
 הקשות בנביאים.⁵⁰ בן בלעם תלמיד אבן ג'נאח מן המלומדים הגדולים
 בלשון ובהלכה, והשיב על אבן ג'קטילה במספר מקומות. והוא בעל
 [פירוש]
 המקרא⁵¹ ו'השיבוץ' ו'אותיות העניינים',⁵² והזכיר בספרו שחיבר
 5 עוד ספרים שלא מצאתי אצל איש בדמשק.⁵³ בן ג'קטילה היה חכם
 גדול בהלכה ובלשון וביאר כ"ד ספרים והיה פילוסוף. והשיב על
 אבן בלעם, והיה כפי שנמסר נגיד – והיה אבן בלעם שליח ציבור
 לפניו – והיה מיטיב במשחק שחמט, והתאחר בערב יום אחד
 להתפלל בציבור בהיותו עסוק במשחק, והתפלל אבן בלעם (כחזן), וכשרד
 להתפלל ומצא
 10 את אבן בלעם מתפלל, אמר: ולא אבה ה' אלהיך לשמע אל בלעם,⁵⁴ ושמע
 אותו.
 אחר כך התעסק בו בלעם, וגבר עליו, וחיפש שגיאות אצל אבן ג'קטילה,
 ולא הניח
 ולא עזב אצלו דבר, אלא לעתים אמר עליו שהוא כופר ולעתים
 שהוא כבד בכתבתו, ואמר: צלל והעלה חרס בידו, ולעתים הוכיח אותו
 על טעותו. ואברהם בן ברון היה תלמידו של משה אבן עזרא, והיה
 15 ממעמד נמוך,⁵⁵ והיה מצטיין בשתי הלשונות העברית והערבית,

49 כתב ורסאאל לאבן אלוליד מרואן אבן ג'נאח אלקרטבי: *Opusculs et traites d'Abou 'l-Walid*

Merwan ibn Djanah de Cordoue, eds. J. & H. Derenbourg, Paris 1880

50 ספר כזה לא נודע. וראו: א' ממון, ר' יונה בן ג'נאח, לשוננו לעם, מ-מא (תש"ן), עמ' 125-131.

51 נתפרסמו במקומות שונים ורבים עדיין לא ראו אור. ראו לעיל, הערות 4, 14-16, 29.

52 שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם (א. הצימוד כתאב אלתג'ניס, ב. אותיות העניינים, כתאב חרוף אלמעאני, ג. הפעלים הנגזרים מן השמות, כתאב אלאפעאל אלמשתקה מן אלסמא), מהדורת ש' אברמסון, ירושלים תשל"ה.

53 ראו לעיל, הערה 29.

54 משחק מילים עם לשון הכתוב בדברים כג, ו.

55 תיאורו בספר העיונים והדיונים (לעיל, הערה 6), עמ' 80-81 קצת שונה: 'הנכבד אבו אברהם בן ברון, תלמידו (=של ר' לוי אבן אלתבאן), מהאנשים הדגולים ובעלי המופת החותך (מן אהל אלתקדם ואלסלף אלצאלח), ומן המדברים צחי'הדבור בשתי הלשונות'. ואולם בשירת ישראל (לעיל, הערה 6), עמ' עו: 'החכם החשוב אבו אברהם בן ברון תלמידו, ממשפחה נכבדה וכן להורים צדיקים, היה מכת המדברים שחברו מאמרי מליצה בשתי הלשונות'.

- ולו 'ספר ההשוואה'⁵⁶, והוא ספר יפה מאוד. אמנם משה אבן עזרא היה בעל מעמד גבוה בחכמת הלשון ובזולתה. והיה בעל שני ספרים נבחרים; הראשון
- 'ספר העיונים והדיונים'⁵⁷ והשני 'ספר הגן בהשאלה ובפשט'⁵⁸, מלבד 'ספר הענק' הנודע.⁵⁹ [...] ...⁶⁰ והיה פילוסוף ונעים(?)
- 20 [...] מצוין מאוד בעל פירוש התורה, וקראתי אותו, והוא הצטיין בכינוס דברים יפים מספרי חכמיהם⁶¹ בהלכה ובלשון ובדקדוק. וכמו כן ראיתי שהוא בעל פירוש לתהלים ולמקצת הנביאים, וקרוב מאוד
- שהוא פירש את (כל) העשרים וארבעה ספרים. ואלעזר המבין היה איש נכבד מאוד בלשון ובדקדוק ובעברית והוא בעל 'ספר השלם'⁶²,
- 25 [...] ... קונטרסים⁶³ כפי שנודע לי הוא נמצא בשלמותו בקהיר. [...] והוא טוב מאוד אלא ש[... בקושי [...]
- [...] ממנו למטרתו והוא ש[... ..] והוא בעל ספר כמו ספרו של אבן ג'נאח היינו 'ספר התיקון וההשלמה', גם כן בשני חלקים
- הראשון בדקדוק והשני בשורשים, והוא בלשון הקודש והוא בתכלית

56 השוו: P. Wechter, *Ibn Barun's Arabic Works on Hebrew Grammar and Lexicography*, Philadelphia 1964; פ' קוקובצוב, יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה לאבי אברהים בן ברון; הנ"ל, איזה לקוטים חדשים מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה לאבי אברהים בן ברון, בתוך: מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, מהדורת פ' קוקובצוב, פטרבורג 1916 (צולם והודפס מחדש, ירושלים תש"ל), עמ' 155–172; ד' בקר, מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברון, תל אביב תשס"ה.

57 ראו לעיל, הערה 6.

58 ראו לעיל, הערה 40.

59 ספר הענק, בתוך: משה אבן עזרא – שירי החול, מהדורת ח' ברודי, ברלין תרצ"ה, עמ' רצז–תד.

60 לא ברור למי הכוונה.

61 של הרבניים. ולפי זה אפשר שהיה קראי, אבל אפשר כמובן שההתייחסות לחכמיהם היא של בעל הרשימה. ואם הכוונה אל ר' אברהם אבן עזרא, קצת קשה שלא ראה לנכון לציין שכתביו הם בלשון הקודש, כפי שעשה בהמשך.

62 יש לזהות את האיש עם המשורר אלעזר בן יעקב הבבלי, ואפשר שיש לזהות את 'ספר השלם' עם ספר הפואטיקה שלו אשר שמו לא נודע. השוו: יהלום (לעיל, הערה 9), עמ' 14–19.

63 ואפשר שמונה כאן את מספר קונטרסי הספר המצויים בדמשק.

30 היופי, והלך בו בעקבות אבן ג'נאח. ומלבד אלעזר הנזכר ומלבד שניהם
היה [...] ⁶⁴